

*Michaelis Agricola de Torsby Libex Wittenbergae
 tribus aureis cum dimidio Emptis. Anno dñi 1539.
 Februarii Quagesima quinta*

**ARISTOTELIS
 STAGIRITAE, PHILOSOPHORVM**

OMNIUM FACILE PRINCIPIS, OPERA

quae quidem extant omnia, latinitate uel iam olim,
 uel nunc recens à uiris doctissimis dona-
 ta, & graecum ad exemplar dili-
 gentissimè recognita.

*Accesserunt in singulos libros optimis ex autoribus argu-
 menta, summe ariq uice studiosis futura.*

ITEM

IO. LODOVICI VIVIS VALENTINI,
*de libris Aristotelis consensu, nunc
 recens et nata et edita.*

AD HAEC

*De uita Aristotelis, deq genere philosophiae, ac scriptis
 eiusdem, commentatio doctissima, per*

PHILIPPVM MELANCHTHONEM.

*Inter ceteros
 efficit quis fecit
 um ad Nicomac
 a septimas longi
 s. Ceconoricor
 lam auctantioe
 r. Historie anm*

continet, haec superiorum:
 ad eum, lib. octo. sic uidentur,
 scatur, lib. duo. Politicorum,
 In quarta superiorum haec
 n, lib. quatuor. De caelo, libri
 simulum, lib. quatuor. De ge-
 neratione, lib. duo. De mun-
 datione, De sensu
 siglis lib. unum.
 n sectiones per
 liber unus. De
 nolle, liber unus.
 uis, Zenonis, &
 animam nobis su-

*placuit, quo
 non scripsit
 una*

*quorum per-
 tri possunt ex
 scida, qui dis-
 scipulam tra-
 in quop classe*

*ad Theodotus,
 Rhetorica bis,
 a liber unus.
 i haec De pra-
 fectant in duos,
 nisi forentis hi
 scorum poste-
 rioru, liber unus,*

*Inter postea
 profusa una*

**BASILEAE
 M. D. XXXVIII.**

• 2

Ur KB:s samlingar: Aristotelis Stagiritae Philosophorum Omnium Facile Principis, Opera quae quidem extant omnia, Basel: Johan Oporinus 1538 (= VD 16 A 3282). Denna Aristotelesutgåva med förord av Philipp Melanchthon trycktes år 1538 i Basel och inköptes av Mikael Agricola 25 februari 1539 under hans studievistelse i Wittenberg. Reproduktion: Esbjörn Eriksson, Kungl. biblioteket.

Det kollektiva minnet av reformationen och Mikael Agricola i 2000-talets Finland

De politiska händelserna kring sekelskiftet 1800 var omskakande för hela Europa. Gamla statsbyggen upplöstes och nya tillkom. År 1806 försvann det heliga romerska riket av tysk nation¹ som under många århundraden hade varit en lös federal enhet med anor från kejsarna Karl den store i början av 800-talet och Otto den store i mitten av 900-talet.²

De politiska, samhälleliga och inte minst religiösa förändringarna som under flera århundraden hade vuxit fram i det allmänneuropeiska tänkandet bidrog bland annat till den franska revolutionen och Napoleonkrigen. Även Nordeuropa drogs in i dessa händelser som ritade om Europakartan. Bara några år efter att det heliga romerska riket av tysk nation hade upphört att existera gick också ett annat, om än inte fullt så gammalt, rike i graven för att återuppträda i olika skepnader som efterhand tog nationell form. Det var det svenska riket, som hade vuxit fram under den europeiska högmedeltiden och som senare hade inlemmats i Kalmarunionen. Under 1500-talet hade Sverige givetvis deltagit i den tidigmoderna statsbildningsprocessen och efter upplösningen av unionen blev det en suverän stat om också med ganska skiftande territoriell utformning. Riket omfattade stora delar av det nuvarande Finland. Under vissa tider kontrollerade Sveriges konung också baltiska eller tyska områden – och vi skall inte glömma att det nuvarande Sydsverige var danskt intill Roskildefreden 1658. Efter 1809 fick Sverige så småningom sina nuvarande gränser även om Sveriges konungar mellan 1814 och 1905 regerade i två riken – Sverige och Norge i personalunion.

De nya gränsdragningarna i Europa och de därtill relaterade politiska omvälvningarna åtföljdes naturligtvis av idéhistoriska omvärderingar. Anknypningen till det religiösa som var kännetecknande för de tidigmoderna staterna eliminerades visserligen inte helt och hållet. De moderna staterna som växte fram efter 1800-talets början³ ställde sig dock successivt på en mera sekulär grund i och med formuleringen av politiska konstitutioner. Det tidigare nästan enbart religiöst heliga övergick därmed till det politiskt heliga. Konstitutioner har inte utan skäl kallats för ”heliga texter”.⁴

Framför allt var det dock ytterst betydelsefullt att den individuella och kollektiva identitetskonstruktionen höll på att omvärderas radikalt under 1800-talet. Identiteten, som tidigare präglats av den religiösa eller yrkesmässiga tillhörigheten eller som påverkats av könsskillnader, ståndstillhörighet eller underordning i förhållande till en territoriell överhet, konstruerades nu allt mer under påverkan av en annan diskurs: nationaliteten och dess föregivna unicitet.⁵ Visserligen försvann tidigare ingredienser i identitetskonstruktionen inte helt och nationalitetsdiskursen var inte heller ny. Den har sina rötter i antiken och även under medeltiden hade det funnits någon form av nationsföreställning, vilket beteckningen Heliga romerska riket av tysk nation utgör ett tydligt exempel på.⁶ Sedan 1500-talet existerade dessutom någonting som historikerna betecknat som ”protonationella” tendenser.⁷ Dessa kan till exempel skönjas i renässansens historiografi i Italien och det tyska riket, men även i den svenska politiska

diskursen under frihetstiden.⁸ Även om mycket av det som hände i Europa omkring och efter år 1800 återknöt till ett allmänuropeiskt tanke-gods, hade dock sökandet efter en kollektiv och individuell identitet i det nationella tänkandet inte funnits tidigare – åtminstone inte i samma utsträckning och med samma intensitet.⁹

Huruvida det nationella tänkandet under 1800-talet ersatte tidigare tankemönster illustreras antagligen bäst genom människors förhållande till musik. Det är inte kompositörens nationalitet vi främst associerar till när vi hör en konsert av Antonio Vivaldi, en koral av Johann Sebastian Bach, en symfoni av Joseph Haydn eller en opera av Wolfgang Amadeus Mozart. Mycket av den musik som skrevs under 1800-talet har däremot en tydlig nationell förankring, delvis på grund av det romantiska sökandet efter det folkliga i sagor, berättelser och melodier. Visserligen till-talar även romantikens musik lyssnaren oavsett dennes nationella och kulturella bakgrund, men ändå tycks vi höra den tyska skogen när vi lyssnar till Carl Maria von Webers *Freischütz*. Bedřich Smetanas samling tondikter, *Má Vlast* ("Mitt Fädernesland"), tar lyssnaren med på en resa genom Böhmens historia. Givetvis tycks vi förstå det genuint tjeckiska i denna musik liksom i Antonín Dvořáks *Slaviska danser* eller hans symfonier. Oavsett om Giuseppe Verdis operor utspelar sig i Italien, Skottland, Tyskland, Sverige, Palestina eller Egypten, upplevs de också av 2000-talets åhörare främst som en yttring av just italiensk kultur. Under 1800-talet blev Verdis körstycke "Va pensiero" ur operan *Nabucco*, där israeliterna drömmer sig bort från den babyloniska fångenskapen, en sinnebild för den egna politiska situationen och för drömmen om ett enat Italien utan närvaro av främmande makter. Till och med Verdis efternamn mytologiserades under Italiens nationsbildningsprocess. Förkortningen V.E.R.D.I. tolkades som en förkortning av Vittorio Immanuele Re D'Italia (Vittorio Immanuele, Italiens konung) och därmed som en politisk paroll.¹⁰ Även i 1800-talets och det tidiga 1900-talets Finland blev musiken ett verktyg för att uttrycka både en nationell känsla och politiska åsikter. Jean Sibelius' *Finlandia* blev i likhet med andra stycken han komponerade år 1899 en manifestation emot "Februarimanifestet" med vilket tsar Nikolaj II försökte inskränka storfurstendömet

Finlands autonomi.¹¹ Men även Sibelius' symfonier, som knappast i sig inbegriper något politiskt program, leder åhöraren till Finlands sjöar och skogar. August Södermans festspel har inte i någon större utsträckning politiska konnotationer som till exempel Verdis och Sibelius' musik, men ändå är det för många i och utanför Sverige ett stycke där just svenskheten förkroppsligas i det musikaliska uttrycket.

Upptäckten av den nationella särarten

1800-talets romantiska kompositörer skrev givetvis sin musik under direkt påverkan av de idéer som uttrycktes i deras samhällen. De var inte ensamma om att skapa en kollektiv och individuell nationell identitet. Språkvetenskapen spelade i detta skeende en annan viktig roll. I större utsträckning än tidigare upptäckte språkvetarna de egna särdragen i de europeiska språken. Tanken att nationen förutsätter språklig enhet föddes; en sådan enhet hade tidigare inte varit en förutsättning för nationell identifikation. Det ligger nära till hands att i detta sammanhang tänka på bröderna Grimm i Tyskland, som inte bara gjorde världssuccé med det tyska folkets sagor, utan också sammanställde en tysk grammatik och en tysk ordbok. Liknande tendenser ser vi under 1800-talet i hela Europa. Vissa nationer i vardande, som den finska, utvecklade för första gången i sin historia en omfattande litterär produktion, regelband sin grammatik och rensade ut element ur ordförrådet som var – eller åtminstone kändes – främmande. Uppfinnandet av nationen som begrepp betingade således inte bara det inkluderande "vi", som skapade ett kollektivt kulturellt minne¹² för gruppen respektive nationen, utan också det exkluderande "de".¹³ Även litteraturvetarna och historikerna bidrog till konstruktionen av den nationella särarten under 1800-talet. Fransmännen kunde anknyta till Galliens historia under antiken och till medeltidens höviska kultur med sina trubadurer och romanförfattare.¹⁴ Tyskarna kunde naturligtvis inte vara sämre och byggde sin "Ur-Mythos" kring cheruskerfursten Arminius som slog de av härföraren Varus ledda romerska legionerna år 9 e.Kr. i Teutoburgerskogen.¹⁵ Självfallet kunde tyskarna också hitta sin nationella identitet och särart i medeltiden, bland annat i *Niebelungenlied*. Finnarna fann sin

motsvarighet till dessa nationsgrundande myter i sitt nationalepos *Kalevala*, som skalden Elias Lönnrot hade samlat – och bearbetat – under sina resor på 1820- och 1840-talen.¹⁶ De germansktalande folken i Skandinavien konstruerade inte enbart en nationell säridentitet utan relaterade också – med utgångspunkt i skandinavismen – till ett gemensamt förflutet, där vi möter en salig blandning av rödskäggiga vikingar och isländska sagor.¹⁷ Men givetvis har de skandinaviska folken också sina egna identitetsskapande myter som producerades under nationalromantikens tid. Norrmännen återropar Olav Trygvasson, danskarna tänker på Knut den store, svenskarna går tillbaka till Olov Skötkonung eller också – landsfadern eller tyrannen – Gustav Vasa.

En del europeiska stater, som Storbritannien, Frankrike eller Sverige, har tydligen haft det lättare att hitta en egen nationell identitet under 1800-talet. Till exempel kunde det nya Sverige efter 1809 återknyta till kungadömet och ständsriksdagen, som i egenskap av politiska och identitetsskapande institutioner borgade för en viss kontinuitet.¹⁸ Andra länder, som Italien, Tyskland eller Finland, tycks ha haft det betydligt svårare att bygga upp en nationell identitet och/eller politisk enhet.¹⁹ Både Italien och Tyskland kunde först omkring år 1870 hitta en politisk enhet. Finland lämnade år 1809 sin svenska tid bakom sig och blev som autonomt storfurstendöme en del av det ryska imperiet. Först efter den ryska oktoberrevolutionen 1917 blev Finland en suverän stat.

Agricola-jubileet 2007

År 2007 respektive 2009 har två minnesvärda händelser uppmärksammats stort i Finland. År 2007 firades 450-årsminnet av den finske reformatorns Mikael Agricolas död. År 2009 uppmärksammas 200-årsminnet av Finlands övergång från svensk riksdal till autonomt ryskt storfurstendöme – en händelse som svenska historiker oftast har framställt som en ”förlust”. Finska historiker har däremot mest påpekat att Finland fick större frihet och ansvar under autonomins tid än som en del i det svenska riket.²⁰

Även om Agricola-jubileet 2007 och minnet av 1809 vid första anblicken tycks ha föga gemensamt, finns det en förenande nämnare: konstruktionen av ett kollektivt nationellt minne.

Både Mikael Agricolas liv och verksamhet och skapandet av det autonoma storfurstendömet 1809 uppfattas i Finland som två milstolpar i den egna nationens tillblivelse. Med hänsyn till tidsandan och det faktum att Finland för tvåhundra år sedan fick en överhet som under många sekler hade spelat rollen av militär motpart känns det nog rätt naturligt att 1809 ses som en brytpunkt i den finska nationens tillblivelse.

Funktionen som Mikael Agricola fyller för det kollektiva nationella minnet i Finland är däremot inte alls så uppenbar – i alla fall inte på en historisk metanivå. Mikael Agricola föddes i ett Finland som var en del av det svenska riket och som aldrig hade utgjort någon politisk enhet utanför det svenska riket. Han föddes i en tid som knappast upplevde nationstänkandet ens i dess mest initiala form. Han föddes långt innan nationalromantiken hade skapat en sammanhängande uppfattning om den finska nationen – eller över huvud taget om andra nationer i Europa.

Ändå uppfattas Agricola än i dag både i Finlands samhälleliga diskurs och i den historiska forskningen som en av de största finnarna genom tiderna. Med tanke på det svenska rikets politiska författning och de allmäneuropeiska idéhistoriska tankelinjerna under 1500-talet är det dock befogat att till stor del beteckna den roll som tilldelats Agricola som en anakronistisk projektion och konstruktion som instrumentaliseras i det kollektiva minnet i Finland.

För att komma närmare rollen som reformatorn Agricola än i dag spelar för Finlands kollektiva minne och självförståelse skall jag här granska de viktigaste publikationerna om Agricolas liv och verksamhet som publicerades under jubileumsåret 2007.

Mikael Agricolas liv och verksamhet – en överblick

Mikael Agricola föddes antagligen mellan 1507 och 1509 som son till en bonde i byn Torsby i Pernå socken i sydöstra Finland. Agricolas hemtrakter var helt svenskspråkiga. Historiker och kyrkohistoriker har därför antagit att Agricolas modersmål torde ha varit svenska. Frågan om Agricolas modersmål har dock varit föremål för långvariga vetenskapliga diskussioner. Framför allt språkvetarna har hänvisat till Agricolas

nästintill fulländade behärskning av finskan och därav dragit slutsatsen att hans modersmål var finska.²¹ Antagligen är frågan om hans modersmål dock rätt betydelselös, eftersom hans liv utspelade sig i en tid då språk och identitet inte stod i en självklar relation till varandra. Vi vet med säkerhet att Agricola inte bara använde svenska och finska på en väldigt hög nivå utan att han också behärskade flera andra språk näst intill fulländning, däribland tyska, latin och forngrekiska.

Under sin tid vid latinskolan i Viborg kom han i kontakt med humanismens och reformationens tankegod. År 1528 prästvigdes Agricola och flyttade därefter till Åbo, där han verkade som biskop Martin Skyttes sekreterare. I Åbo bekantade han sig med den finske reformatorn Peder Särkilax, som anses ha varit den förste som överfört Erasmus' humanistiska och Luthers reformatoriska idéer till den finska riksdelen. Från och med 1531 började han använda det enligt humanistisk sed latiniserade namnet "Agricola" ('bonde') i stället för det patronymikon Olavsson (fi. Olavinpoika) som han tidigare hade använt.²² Biskopen i Åbo skickade Agricola på en studieresa till Wittenberg. Som "Michael Agricola de Villand Suetiae" skrev han vinterterminen 1536 in sig som student vid Academia Leucorea, Wittenbergs universitet.²³ I Wittenberg blev han lärjunge till både Martin Luther och Philipp Melanchthon. År 1539 avlade Agricola magistergraden och avslutade därmed sina studier i Wittenberg. Till sammans med Georg Norman, senare svensk superintendent, och den finske adelsmannen Jakob Teit återvände han därefter till Sverige. I bagaget hade Norman och Agricola till Gustav Vasa ställda rekommendationsbrev från Luther och Melanchthon.²⁴

Efter sin hemkomst utnämndes Agricola till rektor för latinskolan i Åbo, ett ämbete som han innehade till år 1548. Mellan 1548 och 1550 var han biskop Skyttes koadjutor och 1550 vigdes han till biskop i Åbo stift. År 1557 medföljde Agricola en diplomatisk beskickning till Moskva med målsättning att förhandla med tsar Ivan om fred. På återresan från Ryssland dog Mikael Agricola den 9 april 1557, antagligen i Nykyrka socken. Några dagar senare jordfästes han i Viborgs domkyrka.

Mikael Agricolas litterära verksamhet är intimt förknippad med hans reformatoriska insatser. Hans första i tryck utgivna verk, *ABC-Kiria* (ABC-

boken), var samtidigt den första tryckta boken på finska. ABC-boken författades antagligen mellan 1537 och 1543 och trycktes första gången 1543. ABC-boken är en så kallad *catechismus canonicus*, alltså en kombination av ABC-bok och katekes. Bland förebilderna till detta verk fanns Martin Luthers lilla katekes och Philipp Melanchthons katekes. ABC-boken innehåller bland annat trosbekännelsen, Herrens bön samt förklaringar av de två sakramenten, dop och nattvard.²⁵

År 1544 publicerade Agricola i Stockholm en bönbok som orienterade sig i bibliska texter (*Rucouskiria Bibliasta*). Den både teologiskt och språkhistoriskt mest betydelsefulla insatsen var dock översättningen av Nya testamentet till finska (*Se Wsi Testamenti*). Agricola hade – uppenbarligen i samverkan med andra finska studenter – inlett arbetet redan under sin vistelse i Wittenberg. Översättningen avslutades 1543 och fem år senare trycktes det Nya testamentet på finska i Stockholm. Agricolas översättning utgår från den grekiska urtexten, men samtidigt användes också Erasmus av Rotterdams latinska textutgåva, Luthers översättning till tyska och Olaus Petris till svenska.²⁶

Ett år efter utgivningen av det Nya testamentet publicerade Agricola Mässan på finska (*Messu eli Herran Ehtolinen*) som har Olaus Petris svenska Mässa (1531) som huvudsaklig förebild. Vidare anknöt Agricolas mässa till den i Rostock använda lågtyska versionen av Andreas Döbers Mässa för Nürnberg (1524/1525).²⁷ År 1551 utkom Agricolas översättning av Davids Psaltare (*Dauidin Psalttari*) till finska. Den följdes samma år av ytterligare texter ur Gamla testamentet i finsk språkdräkt (*Weisut ia Ennusttoxt Mosesen Laista ia Prophetista Wloshaetut och Ne Prophetat. Haggai. Sacharja. Maleachi*).²⁸ Det finska skriftspråk som möter i Agricolas böcker influerades starkt av dialekten kring Åbo men innehåller även element från andra finska dialekter samt från tyskan och svenskan.

Agricola var inte enbart verksam som teologisk författare utan innehade redan före sin biskopsutnämning administrativa ämbeten i Åbo stift. Under åren 1541–1542 upptecknade han – antagligen på begäran av Gustav Vasa – ett omfattande register över Åbo domkapitels räkenskaper.²⁹

Till skillnad från reformationens portalfigurer som Martin Luther, Philipp Melanchthon, Martin

Bucer, Jean Calvin och många andra författade Mikael Agricola varken teologiska stridsskrifter eller arbeten av mera filosofisk eller systematisk-teologisk karaktär. Därför är det också svårt – om än inte omöjligt – att tala om en alldeles egen teologisk profil. Agricolas betydelse ligger således inte i första hand i en självständig teologisk tankebyggnad utan snarare i en eklektisk användning av humanismens och reformationens tankegods anpassade till förhållandena i Finland. Detta implicerar också att Agricola var den förste som författade texter på finska som till omfånget är värda att uppmärksamma.

Den historiska diskursen kring Agricola och reformationen i Finland

Agricola-året i Finland firades inte bara av det finska akademiska samhället med offentliga föreläsningar och en längre rad publikationer kring Agricolas liv och verk. Helt tidsenligt fick den finske reformatorn 450 år efter sin död också en egen webbplats med virtuell gästbok och blogg. Agricolas namnteckning fanns på många *merchandise*-produkter som T-tröjor och kepsar och på ett 10-euros silvermynt. De finska biblioteksbus-sarna muterades under jubelåret till Agricola-bussar. Agricolas liv iscensattes på teater, dockteater och film. Jubileumsårets tema var ”Mikael Agricola – Eget språk, eget sinne” (*Mikael Agricola – Oma kieli, oma mieli*).³⁰

Även om både det offentliga samtalet och den vetenskapliga diskursen med anledning av jubileet 2007 i mångt och mycket fokuserade på Agricolas betydelse som det finska skriftspråkets skapare, fanns det åtminstone två ytterligare funktioner som tillskrevs den finske reformatorn. Ur Agricolas gärning som det finska skriftspråkets skapare härleds hans betydelse för det finska folket och den finska nationaliteten. Mikael Agricolas liv och gärning värderas följaktligen som historiskt epokgörande för den finska nationen. Den finske reformatorn anses därmed vara finskhetens förste banerförare och den antagligen mest betydelsefulla personligheten under tidigmodern tid. Finlands kollektiva minne som nation får därmed en tydlig förankring i reformationens århundradet. Den nationella tematiken åtföljs dessutom av en annan diskurs som möjligen återfinns mera dold mellan raderna:

Agricola var inte bara finne utan också europé, en person som representerade den europeiska lärdomen och som är lika historiskt betydelsefull som Erasmus eller Luther. Den finske kyrkohistorikern Simo Heininen sammanfattar Agricolas historiska betydelse på en mycket framträdande plats i sin biografi över den finske reformatorn. Heininen avslutar biografien på följande sätt:

Agricola var en ordets och bokens man. Han var den finske Erasmus, en mångsidig och djupt bildad humanist, en framstående kännare av grekiska och latin. Samtidigt var han den finske Luther, en reformator och kyrkoledare, som förmedlade Guds ord till sitt folk och förde in folket i böckernas värld.³¹

Intressant nog exkluderar den nationella funktionen som tillskrivs Agricola inte den europeiska bildningsdiskursen. Citatet ur Heininens biografi visar tydligt att dessa funktioner står i ett ömsesidigt förhållande till och kompletterar varandra. Jag skall senare återkomma till detta.

Visserligen skulle det vara möjligt att avvisa både den nationella och den europeiska funktion som tillskrivs Agricola som anakronistisk. Agricola levde i en tid som på sin höjd endast kände svaga förelöpare till den moderna nationella diskursen. Jämförelsen med Erasmus och Luther är en jämförelse mellan två inkommensurabla storheter: Erasmus' och Luthers transeuropeiska inflytande och Agricolas lokala betydelse. Det är dock inte de anakronistiska projektionerna som jag i första hand vill uppmärksamma utan funktionen som dessa har för Finlands kollektiva hågkomst av reformationen och av reformatorn Mikael Agricola. Hur konstituerar Finland sitt kollektiva minne? Varför anses Agricola fortfarande vara betydelsefull för det finska samhället? Vad spelar det kollektiva minnet av reformationen för roll i 2000-talets Finland?

Mikael Agricola i Paavo Haavikkos drama 1968

För att bättre kunna svara på dessa frågor skall vi lämna 1500-talets värld och den finska reformationens forskning. I stället skall vi uppehålla oss en kort stund i 1900-talets historia och den finska teatervärlden. Den finske författaren Paavo Haavikko lät år 1968 Agricola framträda som huvudperson i dramat *Agricola ja kettu* ("Agricola och räven"). I Haavikkos drama försvarar Agricola

Finlands rättigheter i maktkampen mellan Sverige och Ryssland.³² Naturligtvis hade Haavikko varken för avsikt att ge en korrekt beskrivning av Agricola som historisk person eller av 1500-talets faktiska förhållanden. Haavikko använde snarare en litterär iscensättning av historiska händelser för att kunna spegla samtida förhållanden. Den finske reformatorn agerar mellan två politiska poler – Gustav Vasas Sverige och Ivan den förskräckliges Ryssland. Råven som Agricola ser flera gånger under sitt liv används som metafor för politikernas strävan efter makt, inflytande och ekonomisk kontroll. Agricolas livsöde blir därmed en metafor för individens – och framför allt de intellektuellas – inblandning i det kalla krigets politiska sammandrabbningar. Uruppförandet av *Agricola ja kettu* i Helsingfors fick stor uppmärksamhet därför att regissören Kalle Holmberg förtydligade pjäsens aktualitet med hjälp av kostymeringen. Skådespelaren som föreställde Ivan den förskräcklige var klädd efter Josef Stalins förebild.³³

Haavikkos drama som skrevs under det kalla kriget illustrerar tydligt det kollektiva minnets samhällseliga funktion. I minnet av den finske reformatorn speglar 1900- och 2000-talets suveräna Finland sin nationella historia, i synnerhet sin ställning mellan det kalla krigets politiska block. Den historiska diskursen om Agricola och reformationen får således en överförd, nästintill filosofisk innebörd. I det historiska minnet förankrar Finland sitt *gnothi seauton* – Finland, känn dig själv! Historien används följaktligen inte bara för att beskriva det förflutna utan också för att vi skall kunna förstå den aktuella samhällseliga och politiska situationen.

Agricola: finne mellan Sverige och Ryssland

Den identitetsskapande funktion som minnet av Agricola och reformationen tillskrevs i det kalla krigets Finland finns än i dag och genomsyrar de vetenskapliga publikationer som publicerades med anledning av Agricola-jubileet 2007. Som en röd tråd återkommer den nationella diskursen med liknande värderingar som finns i Haavikkos teaterpjäs: 1500-talets Finland, Agricolas liv, verksamhet och omvärld används för att markera distans både till det tidigmoderna Ryssland och till den svenska centralmakten.

Finska historiker poängterar exempelvis att Agricolas verksamhet som översättare och förläggare var en genuint finsk produkt som skapades i Finland. Utan att kunna anföra säkra källor argumenterar den finska bokhistorikern Anna Perälä för att Agricola hade det fulla ansvaret för den typografiska och ikonografiska utformningen av sina böcker. Enligt Perälä fyllde det kungliga tryckeriet i Stockholm enbart en verkställande funktion. Resonemanget bygger på antagandet att Agricola bekostade trycket av sina böcker själv. Vidare påpekar hon att Agricola var det kungliga tryckeriets viktigaste uppdragsgivare. Räknat i tryckark ansvarade han omkring år 1550 för nästintill 50 procent av tryckeriets hela produktion.³⁴ Detta är givetvis ett historiskt faktum, men det är ändå tveksamt om det är meningsfullt att räkna på sådana siffror. Om man förändrade olika parametrar – som till exempel undersökningsperiodens längd – skulle man naturligtvis komma fram till helt andra tal. Dessutom var bokmarknaden i det svenska riket under 1500-talet mycket beroende av importen, både av svenska böcker tryckta i utlandet och av utländska tryck. En beskrivning av den svenska tryckproduktionen som enbart beaktar det kungliga tryckeriets produktionsförmåga blir således ofullständig.

Det Perälä hävdar som bokhistoriker betonas även av andra finska historiker, som upprepar den i historieforskningen vedertagna bilden av Gustav Vasa. Den svenske kungen hade föga intresse för reformationens dogmatiska innebörd och använde i första hand reformationen för att utöka sitt eget inflytande och för att kunna trygga statens finansiella underlag. Den bildade reformatorn Agricola och kyrkan i Sverige och Finland hindrades mera än gagnades av de politiska beslut som fattades i Stockholm.³⁵ Naturligtvis hänvisar Perälä och forskare som Simo Heininen och Kari Tarkiainen till att Agricolas insatser som reformator möjliggjordes på grund av de politiska beslut som hade fattats efter 1521 i det svenska riket.³⁶ Detta nedtonas dock starkt genom fokuseringen på det genuint finska i Agricolas gärning och framställningen av Gustav Vasas politik som snarare ett hinder än en förutsättning för reformatorns verksamhet.

Att Agricolas liv och gärning inte mätts med 1500-talets måttstock utan med utgångspunkt i det moderna Finlands historia visas mycket tyd-

ligt av språkvetaren Kaisa Häkkinens kommentar till den kritiska utgåvan av Agricolas ABC-bok. Häkkinen överför det moderna finska skriftspråkets grammatik (som skapades på 1800-talet) till 1500-talets tid och Agricolas språkbruk i och med att hon hävdar att det finns ”språkliga fel” i ABC-boken.³⁷ En mera deskriptiv grammatik skulle dock göra större rättvisa åt dynamiken i de tidigmoderna språken i Östersjöområdet än en i efterhand konstruerad normativ grammatik.³⁸ Historieskrivningens egentliga funktion ligger alltså inte i att, som Ranke formulerat det, studera det förflutna ”wie es eigentlich gewesen”, utan den ligger snarare i nuet.³⁹ Utifrån det finska skriftspråk som normerades under nationalromantiskt inflytande på 1800- och 1900-talet bedöms Agricolas tidigmoderna språkbruk. Det moderna Finland och dess språkliga, kulturella och samhälleliga manifestationer blir således fixpunkten för en diskursiv behandling av 1500-talets historia.

Att Agricolas liv och verksamhet tolkas utifrån 1900- och 2000-talets historiska och politiska värderingar blir ännu tydligare om vi granskar hur grannen i öster, Ryssland, framställs i relationen till Finland och Agricola. I sin kommentar till dokumenten som belyser fredsförhandlingarna mellan Sverige och Ryssland 1557 drar Kari Tarkiainen paralleller till vinterkriget 1939–1941 och fortsättningskriget 1941–1944. Sammandrabbningarna mellan de svenska och ryska trupperna år 1555 och 1556, i synnerhet den svenska segern vid Joutsela, jämför Tarkiainen med vinterkriget. Liksom många sammanstötningar under vinterkriget där finska trupper var klart överlägsna hade segern i Joutsela ingen avgörande betydelse för krigets utgång.⁴⁰ Tarkiainen känner sig också manad att kommentera de paralleller Haavikko drar mellan Ivan den förskräcklige och Josef Stalin. Enligt Tarkiainen måste man inte ens gå så långt för att förstå Agricolas betydelse. Han rekommenderar därför en mera ”inhemsk” parallell. Han jämför Agricolas livsöden, i synnerhet döden under hemresan från Moskva, med den finske premiärministern Antti Hackzell (1881–1946). Hackzell förhandlade hösten 1944 om ett vapenstillstånd i Moskva. Under förhandlingarna i den ryska huvudstaden drabbades han av en stroke. Hackzell återhämtade sig aldrig från slaganfallet och avled ett och ett halvt år senare.⁴¹ Den nationella diskursen om Agricola har där-

med antagligen nått sin klimax. En finsk diplomat dör av kärlek till fäderneslandet efter att ha varit tvungen att förhandla med en överlägsen motpart om ett för Finland ofördelaktigt fredsavtal!⁴²

En viktig ingrediens i det kollektiva minnet av Agricola och den därmed sammanflätade nationella identitetskonstruktionen är alltså avgränsningen mot öst och väst, mot Ryssland och Sverige. Avgränsningen mot Finlands grannar går dessutom hand i hand med förankringen av den finska identiteten i den tidigmoderna tidens europeiska bildningslandskap. Det ovan nämnda citatet ur Simo Heininens biografi över den finske reformatorn illustrerar denna tankefigur på ett mycket talande sätt. I Mikael Agricola har Finland på 1500-talet en humanistiskt bildad personlighet som kan jämföras med tidens största tänkare, Erasmus av Rotterdam och Martin Luther. Finland blir således en del av 1500-talets intellektuella Europakarta. Även Kari Tarkiainen är mycket angelägen om att betona Agricolas ställning som likvärdig med de allra största bland Europas lärda män under 1500-talet. I det sista avsnittet av sin kommentar ställer han följande, nästintill retoriska fråga:

Mikael Agricolas liv ändades alltför tidigt. Det har redan konstaterats i en samtida nekrolog över honom. Det hade varit intressant att se vad Mikael Agricola med sitt djupa intresse för geografi och andra kulturer hade skrivit om sina resor om han hade fått leva längre. Hade vi finnar då haft vår egen Herberstein från 1500-talet?⁴³

Tarkiainens *tertium comparationis* är i detta fall kejsarens råd och sändebud Sigmund von Herberstein som under 1500-talet företog nära sjuttio utlandsresor och som lämnade efter sig omfattande beskrivningar från sina odysseer. Herberstein sammanfattade sina intryck och upplevelser från resorna till Ryssland i ”Moscovia”, ett verk som har varit banbrytande för kännedomen och uppfattningen om Ryssland i övriga Europa.⁴⁴

Finland som en del av Europa

Den finska nationella identiteten har således skärpts med hjälp av två rörelser. Den ena leder Finland bort från sina grannar, den andra knyter Finland till Europa. Men vilket Europa? Den

Bronstavla vid Lutherhaus i Wittenberg som påminner om Agricolas studieuppehåll i Lutherstaden. Tavlan invigdes september 1967 i närvaro av Luther–Agricola-sällskapets dåvarande ordförande Lennart Pinomaa (se Martin Treu, "Luthers Universitet – Zur Erinnerung an den Studienaufenthalt Michael Agricolas in Wittenberg", i *Jahrbuch für finnisch–deutsche Literaturbeziehungen*, Nr. 39/2007: Mitteilungen aus der Deutschen Bibliothek, Helsingfors 2007, s. 11, 19). Foto: Otfried Czaika.

andra rörelsen leder söderut, men på grund av Agricolas gärning som reformator inte så långt söderut som till den katolska kyrkans Rom. Wittenberg, där reformationens lära utformades under intryck av humanismens tankegod, är platsen där den europeiska dimensionen av Agricolaminnet blir mest påtaglig. Och i Wittenberg sällar sig fortfarande Agricolas namn till en lång rad europeiska kulturpersonligheter som fått sin utbildning i Lutherstaden eller åtminstone besökt staden på det vita berget. Runt om i staden finns på husens väggar emaljskyltar och bronsplaketter som erinrar om universitetets framstående adepter. På ett mycket prominent ställe – universitetets huvudbyggnad – läser besökaren Agricolas namn. Dessutom erinrar ett glasfönster i slottskyrkan samt en tung bronsstavla utanför Luthers hus besökaren om den finske reformatorns studiebesök i Wittenberg på 1530-talet. Skälet till att flera minnesplatser i Wittenberg är relaterade till den finske reformatorn är antagligen att slottskyrkan tillsammans med Melanchthons och Luthers hus i Wittenberg är de enda bevarade autentiska platserna som har anknytning

till Agricolas liv, om man undantar domkyrkan i Åbo. Varken Agricolas födelseort eller platsen där han dog kan fastställas med absolut säkerhet. Domkyrkan i Viborg, där Agricolas grav fanns, förstördes under vinterkriget 1940.⁴⁵

För det kollektiva historiska och samhällsliga minnet i 2000-talets Finland är reformatorn Mikael Agricola en integrationsfigur som gör det möjligt att konstruera den finska nationens historia före autonomins och självständighetens tid. Associationskedjan utgörs i mångt och mycket av en triadisk tankefigur: Agricola som det finska språkets skapare – Agricola som finne mellan öst och väst – Agricola som europé.

Agricola-bilden sedan 1800-talet

Publikationerna som utgavs till Agricola-året 2007 ökar visserligen kunskapen om Agricolas liv och gärning med många hittills okända detaljer eller ställer åtminstone det tidigare kända på en säkrare bas. Själva bilden som ges av den finske reformatorn har dock huvudsakligen varit bestående sedan 1800-talet. Till exempel ger skalden Zacharias Topelius i sin berättelse "Gossen från Pernå" en romantisk skildring av Agricolas ungdomstid.⁴⁶ Den unge Mikael framställs som ett naturbarn i ett finskt landskap präglat av sjöar och skogar. Mikael bevittnar en mäsas på latin och den gör honom uppmärksam på det finska språket och dess potentiella roll i religiösa sammanhang. Kyrkans handbok väcker hans intresse för bildning. Efter en stormig fisketur – som givetvis leder läsarens tankar till bibliska berättelser – erbjuds han av två lärda män en skolutbildning som för honom in i reformationens tankevärld och senare låter honom möta Luther och Melanchthon i Wittenberg.⁴⁷ Topelius berättelse slutar med en hänvisning till den folkbildande och religiösa betydelse som Agricolas på finska utgivna böcker hade för den växande skaran av åhörare. Det är inte långt från denna skönlitterära skildrings slut till det som Simo Heininen formulerar om Agricolas betydelse. Även för Topelius ligger det storslagna i Agricolas verk i det faktum att han öppnade både reformationens och läsandets port för det finska folket.

Det är förresten inte bara skönlitterära texter, präglade av 1800-talets nationalromantik, som hade förberett det kollektiva minnet av den fin-

ske reformatorn – samma minne som återigen tar form under 2000-talets början i Finland. Också historiska skildringar från 1800-talet fyller samma funktion. Elis Bergroth kommenterade Agricolas liv och verksamhet i sitt 1892 utgivna verk ”Finska Kyrkans Historia i huvuddrag”⁴⁸ – ett verk som än i dag kunde tjäna som en sammanfattning av den nutida forskningen. Bergroth nämner Agricolas studier i Wittenberg och de rekommendationsbrev från Luther och Melanchthon som han hade med sig när han återvände till det svenska riket. Bergroth understryker också att den finske reformatorns verk avspeglar 1500-talets lärda värld. För översättningen av Nya testamentet använde Agricola Luthers och Laurentius Andreæ:s texter. I synnerhet utvärderingarna av Agricolas historiska insats påminner om det som den nyare Agricola-forskningen har hävdad: ”Agricola gav folket böcker”, ”Han skänkte sitt folk en ännu större gåva [än ABC-boken]: böckernas bok, Nya testamentet” och ”i det finska folket lever ännu välsignat reformatorns, den finska litteraturens skapares och bibelöversättarens [...] minne”.⁴⁹

Den bild som i dag ges av den finske reformatorn präglas alltså i mångt och mycket av en återupprepning respektive omformulering av värderingar som sedan 1800-talet har vidarebefordrats genom en både skönlitterär och vetenskaplig diskurs. Finska historiker kunde dock även sammanlänka 1900-talets historia, med vinterkriget och fortsättningskriget eller Finlands plats i det moderna Europa, med Agricolas livsöden. Och just denna kombination av traderade äldre uppfattningar om Agricola med Finlands nyare historia illustrerar nog mycket tydligt vilken enastående funktion Agricola fyller för den finska nationen. Den historiska diskursen i Finland sammanlänkar bokhistorien, den lärdomshistoriska utvecklingen och det finska språkets tidigmoderna gestalt med reformationen – och kombinationen formas till en avgörande historisk händelse. I skärningspunkten står den finske reformatorn Mikael Agricola. Det kollektiva kulturella och historiska minnets funktion kan vi antagligen sammanfatta på följande sätt: i Mikael Agricola upptäcker Finland både sin egen nationalitet och samhörigheten med den europeiska kulturen. I Mikael Agricolas liv och verk hade Finland redan på 1500-talet nått det utvecklingsstadium som landet de facto skulle nå först vid det tjugonde

århundradets slut: som en jämställd part bland Europas nationer.

Epilog

Det skulle helt visst vara enkelt att döma ut den bild av Agricola som målas upp i den finska historieforskningen. Vi kunde hävda att det finns anakronistiska projektioner och att det vetenskapliga kravet på objektivitet inte har följts till fullo. Det kollektiva minnet av reformationen och den finske reformatorn Mikael Agricola så som de gestaltas i publikationerna till 450-årsminnet av hans död påminner oss dock snarare om historiens och historieskrivningens funktion. Historieskrivningen är alltid inbäddad i en samtida historisk och samhällslig kontext och är beroende av denna. Även om vi vinnlägger oss om största möjliga objektivitet skriver vi alltid historia utifrån våra egna historiska, kulturella och religiösa förutsättningar eller utifrån vår världsbild.

Minnet av reformatorn Agricola i Finland återspeglar inte enbart de historiska händelserna. Det innehåller även spår av en kollektiv samhällslig myt som förklarar det fundament som den finska nationen står på. Även andra nationer och vetenskapliga traditioner har sina historiska berättelser som är djupt förankrade i det kollektiva minnet.

Jag konstaterade ovan att minnet av reformatorn Agricola har fått ett konkret uttryck på olika platser i Lutherstaden Wittenberg. Intressant nog hittade jag under mitt senaste besök i Wittenberg inga liknande referenser till de svenska reformatörerna och deras studietid. Besökaren påminns i stället om två svenska konungar: Gustav II Adolf, vars lik hade förts till Wittenbergs stadskyrka efter slaget vid Lützen, och Karl XII, som besökte Wittenberg år 1707 när han slog läger i Altranstädt utanför Leipzig. Det är antagligen mycket talande för uppfattningen om Sverige i Europa, att det kollektiva historiska minnet präglas av stormaktstidens konungar. Med viss modifikation gäller detta även den historiska minneskulturen i Sverige i dag. Den kanske viktigaste ingrediensen i Sveriges nationella identitetskonstruktion är den monarkiska diskursen. Kungaparet är fortfarande en nationell symbol helt oberoende av att den svenska politiken regelbundet åberopar sin demokratiska värdegrund.

Böcker som *Det Kungliga Året* är bästsäljare. Även det (populär-)historiska samtalet ägnar sig fortfarande i mångt och mycket åt Sveriges kungar. Och det spelar kanske inte så stor roll om den bild som historikerna tecknar av kungarna är positiv eller negativ. Kungarna minns vi i alla fall.

Året 1809 medförde en grundläggande förändring för både den svenska och finska delen av det forna riket. Till skillnad från Finland behöll Sverige dock en större politisk kontinuitet bland annat genom kungadömet och riksdagen. Oavsett alla större och mindre avbrott och omvärderingar som dessa har genomgått konstrueras Sveriges kollektiva historiska minne utifrån tanken att dessa institutioner konstituerar en gemensam

grund. Finland kan inte i samma utsträckning som Sverige anknyta till en – åtminstone delvis – konstruerad politisk kontinuitet som sträcker sig längre än till 1917 eller 1809. Denna brist ersätts därför med hänvisningar till folkspråkets nationella betydelse och till Finlands delaktighet i den europeiska kulturen, vilken i sin tur förankras i lärdomshistorien. I Mikael Agricolas liv och verksamhet synliggörs således Finlands plats i Europa – både i historien och i nuet. Möjligen är det befriande att kunna söka den egna kollektiva identiteten utanför det politiska livet. I mitt tycke är det åtminstone ett mycket sympatiskt drag att det kollektiva minnet i Finland återoppar lärdomshistorien för att skapa en nationell identitet.

NOTER

1. Wolfgang Burgdorf, "Wendepunkte deutscher Geschichte: Das Reichsende 1806 und seine Wahrnehmung durch Zeitgenossen", i *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 962 bis 1806: Altes Reich und neue Staaten 1495 bis 1806 (Essays)*, red. Heinz Schilling, Werner Heun och Jutta Götzmann (Dresden, 2006), s. 17–30; Anton Schindling, "War das Scheitern des Alten Reiches unausweichlich?", *Ibid.*, s. 303–318.

2. Jfr Bernd Schneidmüller, "Römisches Kaisertum und ostfränkisch-deutsches Reich (962–1493)", i *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 962 bis 1806: Von Otto dem Grossen bis zum Ausgang des Mittelalters (Essays)*, red. Matthias Puhle och Claus-Peter Haase (Dresden, 2006), s. 47–60; Michael Borgolte, "Das Reich im mittelalterlichen Europa", *Ibid.*, s. 465–476.

3. Miroslav Hroch, *Das Europa der Nationen: Die moderne Nationenbildung im europäischen Vergleich* (Göttingen, 2005), s. 49–108.

4. Peter Brandt, "Verfassungstag und nationale Identitätsbildung: Die Feier des 17. Mai in der norwegischen Geschichte", i *Symbolische Macht und inszenierte Staatlichkeit: "Verfassungskultur" als Element der Verfassungsgechichte*, red. Peter Brandt, Arthur Schlegelmilch och Reinhard Wendt (Bonn, 2005), s. 212–243, här s. 217; Ulrich R. Haltern, *Europarecht und das Politische* (Tübingen, 2003), s. 27.

5. Diskussionen om nationsbegreppets historia kan inte fördjupas här. En koncis överblick över nationsbegreppet och den nationella identiteten finns i Ben Möbius, *Die liberale Nation: Deutschland zwischen nationaler Identität und multikultureller Gesellschaft* (Opladen, 2003), s. 29–45.

6. Jfr Möbius, s. 31–33.

7. Elke Anna Werner, "Einführung", i *Europa im 17. Jahrhundert: Ein politischer Mythos und seine Bilder*, red. Klaus Bussmann och Elke Anna Werner (Stuttgart, 2004), s. 9–24, här s. 14; Peter von Polenz, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart: Einführung, Grundbegriffe, 14. Bis 16. Jahrhundert* (Berlin & New York, 2000), s. 278; Günther Lottes, "Formationsprinzipien der europäischen Geschichte", i *Europa, Einheit und Vielfalt: Eine interdisziplinäre Betrachtung*, red. Dieter Holtmann och Peter Riemer (Berlin, Hamburg & Münster, 2001), s. 129–152, här: s. 133. Jfr även Eric J. Hobsbawm, *Nation and Nationalism since 1780* (Cambridge, 1990), s. 45, som hävdar att den nationella diskursen först i slutet av 1800-talet började spela en större roll för den individuella och kollektiva identitetskonstruktionen.

8. Jfr Harald Bollbuck, *Geschichts- und Raummodelle bei Albert*

Krantz (um 1448–1517) und David Chytraeus (1530–1600): Transformationen des historischen Diskurses im 16. Jahrhundert (Frankfurt am Main, 2006); Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk: nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Eslöv, 2000).

9. Möbius, s. 29–45.

10. Leone Carpi, *Il risorgimento italiano: Biografie storico-politiche d'illustri italiani contemporanei* (Milano, 1884), s. 165, 205. Birgit Pauls, *Giuseppe Verdi und das Risorgimento: Ein politischer Mythos im Prozess der Nationenbildung* (Frankfurt am Main, 1996), s. 10, 177f., 323f.

11. http://www.sibelius.fi/svenska/musiikki/ork_finlandia.htm (15/1 2009).

12. Jag anknyter här till Jan och Aleida Assmanns studier, bl.a. Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München, 1997); *Der Ursprung der Geschichte: Archaische Kulturen, das Alte Ägypten und das Frühe Griechenland*, red. Jan Assmann och Klaus E. Müller (Stuttgart, 2005); Aleida Assmann, *Geschichte im Gedächtnis: Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung* (München, 2007).

13. William Bloom, *Personal identity, national identity and international relations* (Cambridge, 1990). Jfr Hroch, s. 33–35.

14. Klaus Schubert, *Nation und Modernität als Mythen: Eine Studie zur politischen Identität der Franzosen* (Wiesbaden, 2004), s. 61–67, 160–162, 215–217, 227–230.

15. Tillmann Bendikowski, "Mythos einer Schlacht", *Die Zeit*, 30/10 2008, s. 17–21.

16. Robert Schweitzer, "...lasst uns Finnen sein! Finnland zwischen staatlicher Identitätsbildung und nationalem Erwachen 1808–1855", i *Robert Schweitzer – Finnland, Das Zarenreich und die Deutschen: Gesammelte Studien zum europäischen Nordosten. Festgabe zum 60. Geburtstag des Verfassers*, red. Uta-Maria Lieritz (Helsingfors & Lübeck, 2008), s. 409–428. Robert Schweitzer, "Zweierlei Sinnstiftung: 'Kalevala', 'Maamme laulu' und 'Fänrik Ståls sägner' – Finnland im 'Europäischen Völkerfrühling' um 1848", i *Ibid.*, s. 637–651. Till Elias Lönnrots biografi jfr http://www.finlit.fi/tietopalvelu/elias/el_elama.html.

17. Jfr Mikko Juva, "Skandinavismens inverkan på de politiska strömningarna i Finland", *Historisk Tidskrift* 77 (1957), s. 329–341.

18. Jfr situationen i Frankrike, Schubert, s. 228–230.

19. För situationen i Tyskland, se bl.a. Jörg Echternkamp, *Der*

Aufstieg des deutschen Nationalismus (1770–1840) (Frankfurt am Main, 1998), bl.a. s. 90–140.

20. Jfr Sixten Ekstrand, ”Nationalism och nordism i modern kyrkohistorieforskning – en jämförelse mellan Finland och Sver[ig]e”, *Kyrkohistorisk Årsskrift* 105 (Uppsala, 2005), s. 85–92, här s. 86–88.

21. Simo Heininen, *Mikael Agricola: Elämä ja teokset* (Helsingfors, 2007), s. 26f. Heininen hävdar att Agricolas modersmål var svenska bl.a. med hänvisning till det svensktalande område Agricola härstammade från. Simo Heininen, ”Mikael Agricolan äidinkieli”, i *Muuttuva muoto: Kirjoituksia Tapani Lehtisen 60-vuotispäivän kunniaksi* (Helsingfors, 2005), s. 57–63; Jfr Kauko Pirinen, *Mikael Agricola: Pernajan poika*, (Helsingfors, 1984). Ikola däremot påstår med hänvisning till det av honom språkhistoriskt granskade källmaterialet att Agricolas modersmål har varit finska, se Osmo Ikola, ”Mikael Agricolan äidinkieli”, i *Suomalaisen Tiedekatemian Vuosikirja – Academia Scientiarum Fennica* (Helsingfors, 1986), s. 197–204.

22. Heininen, *Mikael Agricola: Elämä ja teokset*, s. 23–39.

23. Christian Callmer, *Svenska studenter i Wittenberg (= Personhistorisk tidskrift* 72, 1976:1–2), (Stockholm, 1976), s. 19f.

24. WA Br 8, Nr 3323, 411–413 (Luthers brev till Gustav Vasa 19.4.1539); MBW 2 2199, MBW 3, 2560 (Melanchthons brev till Gustav Vasa).

25. Heininen, *Mikael Agricola: Elämä ja teokset*, s. 215–217. Jfr för den europeiska lärda kontexten av Agricolas ABC-bok Robert Schweitzer, ”Die ältesten ABC-Bücher und Fibeln”, i *Jahrbuch für finnisch-deutsche Literaturbeziehungen* Nr. 39/2007: Mitteilungen aus der Deutschen Bibliothek (Helsingfors, 2007), s. 93–106.

26. Simo Heininen, *Mikael Agricola raamatunsuomentajana* (Helsingfors, 1999), s. 188–257, s. 267–273; Heininen, *Mikael Agricola: Elämä ja teokset*, s. 230–275.

27. Karl-Heinrich Bieritz, *Liturgik* (Berlin & New York, 2004), s. 459, s. 468; Heininen, *Mikael Agricola: Elämä ja teokset*, s. 288–293.

28. Heininen, *Mikael Agricola: Elämä ja teokset*, s. 297–335.

29. *Mikael Agricola: Turun tuomiokirkon ja papiston tulot 1541–1542 / Åbo domkyrkas och prästerskapets inkomster 1541–1542*, red. Jyrki Knuutila och Anneli Mäkelä-Alitalo (Helsingfors, 2007).

30. <http://www.mikaelagricola.fi/mikaelagricola/>

31. Heininen, *Mikael Agricola: Elämä ja teokset*, s. 367. Jfr Simo Heininen, *Mikael Agricola raamatunsuomentajana*, s. 276.

32. Paavo Haavikko, ”Zwei Szenen aus ‚Agricola und der Fuchs‘, – Nach der Urfassung von 1968, Aus dem Finnischen von Gisbert Jänicke”, i *Jahrbuch für finnisch-deutsche Literaturbeziehungen*, Nr. 39 (2007): Mitteilungen aus der Deutschen Bibliothek (Helsingfors, 2007), s. 142–159; Jouko Grönholm, ”Michael Agricola als literarische Gestalt”, i *Ibid.*, s. 129–133.

33. Hannes Sihvo, *Soutu Bysanttiin: Paavo Haavikon metodin ja maailmankuvan tarkastelua* (Helsingfors, 1980), s. 14.

34. Anna Perälä, *Mikael Agricolan teosten painoasu ja kuvitus* (Helsingfors, 2007), s. 156; Anna Perälä, ”Mikael Agricola: Det kungliga boktryckeriets mest betydande kund”, *Biblis* 43 (2008), s. 3–24.

35. Jfr Jyrki Knuutila, ”Åbo domkyrkas och prästerskaps inkomster”, i *Mikael Agricola: Turun tuomiokirkon ja papiston tulot*

1541–1542 / Åbo domkyrkas och prästerskapets inkomster 1541–1542, red. Jyrki Knuutila och Anneli Mäkelä-Alitalo (Helsingfors, 2007), s. 12–73, här s. 24.

36. Heininen, *Mikael Agricola: Elämä ja teokset*, s. 19–22; Perälä, *Mikael Agricolan teosten painoasu ja kuvitus*, s. 13–18; Kari Tarkiainen, *Ruotsin ja Venäjän rauhanneuvottelut 1557* (Helsingfors, 2007), s. 20–29.

37. Kaisa Häkkinen, ”Suomen kieli Mikael Agricolan Abckirjassa”, i *Mikael Agricola Abckiria: Kriittinen editio*, red. Kaisa Häkkinen (Helsingfors, 2007), s. 62–92, här: 91f.

38. Gerhard Helbig och Hans-Jürgen Krumm, *Deutsch als Fremdsprache: Ein internationales Handbuch* (Berlin & New York, 2003), s. 176; Elke Hentschel, Harald Weydt, *Handbuch der deutschen Grammatik*: 3. überarbeitete Auflage (Berlin & New York, 2003), s. 7.

39. Leopold von Ranke, ”Ueber die Verwandtschaft und den Unterschied der Historie und der Politik”, i *Sämtliche Werke*, Bd. 24 (Leipzig, 1872), s. 285. Jfr Konrad Repgen, ”Über Rankes Diktum von 1824: ’bloß sagen, wie es eigentlich gewesen’”, i *Historisches Jahrbuch* 102 (1982) (München & Freiburg, 1982), s. 439–449.

40. Tarkiainen, s. 33f., 86.

41. Tarkiainen, s. 86.

42. Jfr ”Hackzell ei koskaan parantunut aivohalvauksestaan, vaan siirtyi tuonpuoleiseen uupuneena jännityksestä ja naapurivaltion diplomatian haasteista.” Tarkiainen, s. 86.

43. Tarkiainen, s. 86.

44. Xenia von Ertzdorff, ”Sigmund von Herberstein: Der Botschafter als Erzähler der Rerum Moscoviticarum Commentarii (1594ff) und seiner deutschen Ausgabe der Moscovia (Wien, 1557)”, i *Erkundung und Beschreibung der Welt zur Poetik der Reise- und Länderberichte: Vorträge eines interdisziplinären Symposiums vom 19. Bis 24. Juni 2000 an der Justus-Liebig-Universität Giessen*, red. Xenia von Ertzdorff, Gerhard Giesemann och Rudolf Schulz (Amsterdam, 2003), s. 335–364; <http://www.ingentaconnect.com/content/rodopi/chloe/2002/0000034/0000001/art00014>; Friedrich von Adelung, *Sigmund Freiherr von Herberstein: Mit besonderer Rucksicht auf seine Reisen in Russland (St Petersburg, 1818); Alfred Kohler, Ferdinand I. 1503–1564: Fürst, König und Kaiser* (München, 2003), s. 104–106; Hermann Wiesflecker, *Österreich im Zeitalter Maximilians I.: Die Vereinigung der Länder zum frühmodernen Staat: Der Aufstieg zur Weltmacht* (München, 1999), s. 404.

45. Martin Treu, ”Luthers Universität: Zur Erinnerung an den Studienaufenthalt Michael Agricolas in Wittenberg”, i *Jahrbuch für finnisch-deutsche Literaturbeziehungen* Nr. 39 (2007): Mitteilungen aus der Deutschen Bibliothek (Helsingfors, 2007), s. 10–19.

46. Berättelsen ”Gossen från Pernå” ingår i Zacharias Topelius, *Läsning för Barn*, 6. boken (Helsingfors, 1932). En tysk översättning utgavs 1971 och återges med kommentarer i Zacharias Topelius, ”Ein finnischer Fischerknabe”, i *Jahrbuch für finnisch-deutsche Literaturbeziehungen* Nr. 39 (2007): Mitteilungen aus der Deutschen Bibliothek (Helsingfors, 2007), s. 134–141.

47. *Även den finske författaren Kyösti Wilkuna gav i sitt 1910 publicerade verk Aikakausien vaihteessa* en skönlitterär beskrivning av Agricolas studier i Wittenberg. Grönholm, s. 131f.

48. Elis Bergroth, *Suomen kirkon historia pääpiirteisään* (Borgå, 1892).

49. Bergroth, s. 116, 119f., 123.